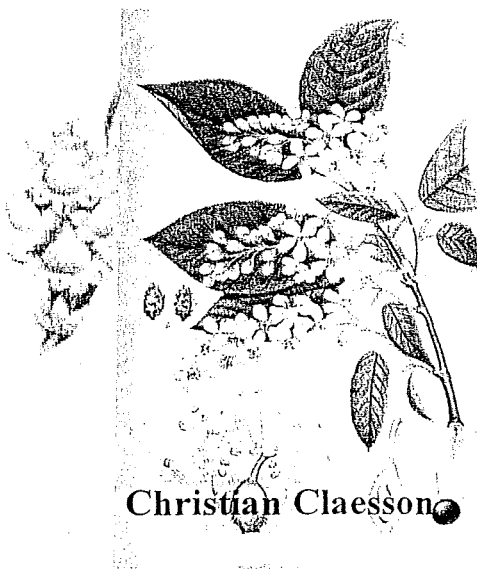
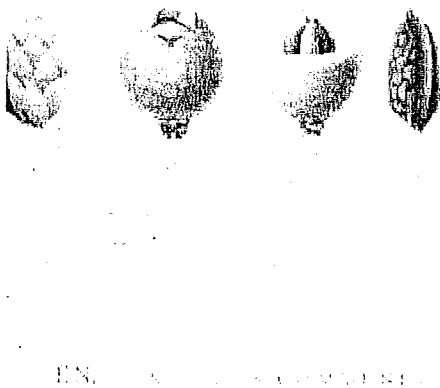
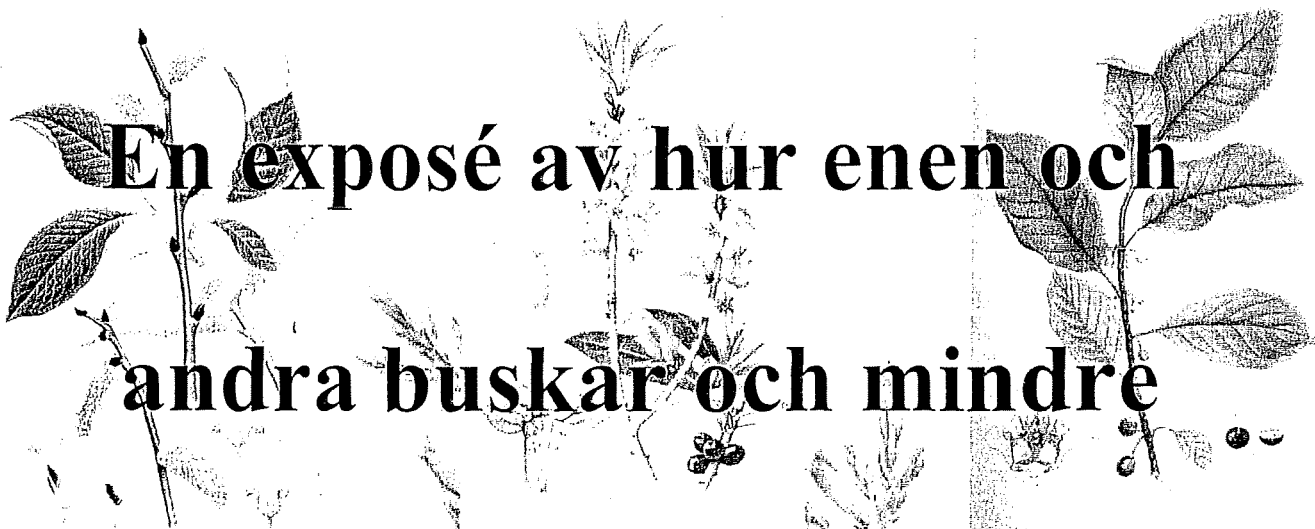

**En exposé av hur enen och
andra buskar och mindre
träd i Sverige
nyttjats inom folkmedicinen**

Christian Claesson

Inledning

Skogen var i äldre och knappare tider mycket mer värdefull för människorna än vad den idag är. I alla fall nyttjades den på ett mer fullständigt och variationsrikt sätt. Härifrån fick man inte bara virke att bygga sina hus av och ved att värma upp dem med. Olika redskap tillverkades av olika träslag. Vissa träslag lämpade sig för förvaringskärl. Av rötterna tillverkades korgar. Oljor utvanns för belysning. Ris, löv, kottar, bär och bark användes vid färgning. Innerbarken användes vid brödbakning. Av basten tillverkades också rep. Aska användes bland annat i tvättmedel. På bären kokades saft och sylt. Listan kan göras oändligt lång. Trädens knoppsprickning, blomning och lövfällning fungerade som kalendermärken och de flesta träd och buskar hade en stor betydelse i den naturreligiösa föreställningen. Varje art hade sin egen speciella plats för människorna.

Örter, svampar och lavar har nyttjats för att bota och förebygga sjukdomar, och likaså har de vedartade växterna. Faktum är att våra inhemska träd och buskar har haft en betydande roll inom folkmedicinen och kunskaperna om deras medicinska effekter har historiskt sett varit mycket värdefulla. Den syn man förr hade på sjukdomar och lidanden var inte den samma som dagens etablerade vetenskapliga syn. Man ansåg att övernaturliga makter låg bakom sjukdomen. Även olyckshändelser såsom benbrott orsakades av dessa krafter. Illasinnade, trollkunniga människor eller onda väsens verksamheter låg bakom allt ont som inträffade. För att motverka dessa krafter krävdes magiska botemedel, vilka man fann bland annat i skogens träd och buskar.

Syftet med detta arbete är att främst beskriva hur människan nyttjat enen för att söka bota diverse åkommor, men även hur några andra av våra inhemska, i många sammanhang ofta förbisedda, träd och buskar nyttjats inom folkmedicinen presenteras här.

En (*Juniperus communis*)

Enen, som är allmän i hela Sverige, har få anspråk på växtplatsen och har mycket god anpassningsförmåga och växer därför på de mest skiftande platser. På de karga fjällena och utmed de vindpinade kusterna kryper den fram, men då förutsättningarna är bättre kan den nå upp till dryga 15 meters höjd.

Enen är en av de växter som nyttjats allra flitigast inom folkmedicinen. Man har använt sig av enens ris, barr, bär, olja och tjära, dess ved, rötter och bark och till och med av dess pollen för att motverka diverse lidanden.

Enebärsolja, som framställs genom torrdestillation, är flitigt använd och många recept mot diverse åkommor finns att hämta i äldre litteratur om läkekonst. Namnet till trots så är det de mer oljerika barren som används vid framställningen, men bären nyttjas givetvis även de då de finns med på kvistarna. Skabb och klåda behandlades genom att oljan smordes in varefter den fick torka fast framför en varm brasa (Arnborg 1992). Mot dövhet smörjdes oljan i örongångarna, bakom öronen och på tinningarna (Arnborg 1992). Ett te på persilja med några droppar enebärsolja dracks morgon och kväll av den för att relativt smärtfritt fördriva njursten (Arnborg 1992). Oljan användes bland annat även mot krämpor, förkylning, tarmvred, förstoppning, mot olika sorters värk samt vid benbrott, och enligt folktron hade oljan till och med så pass effektiv att den kunde smörjas in på det allra heligaste för att fördriva okyskhet (Arnborg 1992).

Bären har förutom mot dålig andedräkt även använts för att rensa bort överflödiga vätskor från huvudet och mot diverse njursjukdomar, mot vilket man idag bestämt avråder användandet av enens växtdelar (Arnborg 1992). De har också använts mot yrsel och högt blodtryck, och på Gotland har man rostat gröna enbär för att sedan använda dessa mot

reumatism (Arnborg 1992). Enebärspulver ströddes i sår, användes i medel mot hosta och den som blivit ormbiten skulle strö detta pulver på bettet då det ansågs "förtaga alt Förgiff" (Arnborg 1992).

Enetjära, eller "Eneträdz-olia", användes mot skabb och klåda, ansågs läka sår och användes också mot lamhet (Arnborg 1992). Att röka enetjära och enris var verksamt mot kolera och smittkoppor (Arnborg 1992). Enens ved och bark har använts som urindrivande medel, och likaså rötterna, vilka även var bar mot ledvärk, skabb, skörbjugg och höftverk (Arnborg 1992). Avkok på enris har använts mot kvinnlig flintskallighet och enrisbastu var bra mot blåskatarr (Arnborg 1992). Enens kåda användes i svett- och urindrivande syfte samt ansågs vara blodförtunnande (Arnborg 1992).

I enens grenspetsar hittar man ofta så kallade kikkbär. Namnet kommer av att man tidigare ansåg att dessa serverade med varm mjölk var effektiva mot kikhosta. Dessa "bär" består av tre uppsvällda barr och hyser vart och ett en liten orangevit engallmyggelarv (*Oligotrophus juniperinus*).

Enen är som tidigare nämnts en av de växter som nyttjats allra flitigast inom den svenska folkmedicinen, och exemplen på hur den nyttjats är betydligt fler än vad som av denna text framgår. Om andra vedartade växter finns dock också en hel del att nämna, varför jag nöjer mig med detta om enen.

Brakved (*Frangula alnus*)

Brakveden som förekommer i hela Sverige bortsett från fjällen och längst i norr är en buske eller ett litet träd som ibland når en höjd av 8 meter. Växtplatsen är skogar och lundar på fuktig relativt näringsfattig mark.

Brakvedens bark har använts i främst laxerande syfte (Persson m.fl. 1977, Internet a). Innan användning var man dock tvungen att först torka barken och lagra den i minst ett år. Detta för att ämnen som framkallar kväljningar och magsmärtor skulle förstöras (Internet a). De giftiga bären har man använt som urindrivande medel, och för att bota fotsvett lade man ved och bark i skorna (Persson m.fl. 1977).

Bild 1. Lärare och elever samlar in frangulabark för framställning av laxermedel. 1940-tal. (Samuelsson 2001)

Hägg (*Prunus padus*)

Häggen återfinns i stort sett i hela Sverige förutom på Öland och Gotland och har formen av en buske eller ett träd, som når en höjd av ungefär 15 meter. Växtplatsen skall vara fuktig och näringsrik.

På grund av bärens höga innehåll av garvsyra har de nyttjats för att stoppa diarré (Persson m.fl. 1977). På sår använde man en salva som framställdes genom att häggens bark kokades tillsammans med sur grädde (Persson m.fl. 1977, Persson 1982). Vid blodbrist, frossa och veneriska sjukdomar gavs en dekokt på häggbark (Persson 1982). Mot diverse sjukdomar ansågs också häggbärsbrännvin, vilket i Norge går under namnet "helsebotbrennevin", vara bra (Persson m.fl. 1977). Häggbärskärnorna och häggbarken innehåller, i likhet med många andra *Prunus*-arters växtdelar, dock ämnet amygdalin, vilket är en förening av socker och dödligt giftig cyanväte, varför man gör bäst i att ej förtära alltför stora mängder av dessa (Persson 1982).

Pors (*Myrica gale*)

Porsen är en buske som når en halvannan meters höjd. Den förekommer på stränder och i kärr med näringsfattigt vatten i hela Sverige förutom i norra Norrlands inland.

Förutom användandet av pors som brännvinskrydda och som ersättning av humle vid ölbrygging har den även använts för medicinska ändamål. Man har nyttjat den för att bota gikt, för att få bukt med ohyra, för att fördriva oönskade utomäktenskapliga foster och, tillsammans med blyättika, mot könssjukdomar (Persson m.fl. 1977). Som sårmedel vid bältros tillsatte man pors till badvattnet, och mot skorv och håravfall fanns också olika porsberedningar (Internet a).

Rönn (*Sorbus aucuparia*)

Den, vad gäller växtplats, relativt anspråkslösa rönnen förekommer i hela Sverige. Ofta har rönnen formen av en buske, men blir inte sällan ett träd, vilket kan nå en höjd av ungefär 15 meter.

Det är inte bara sidensvansarna som tycker om dess bär. Även människan förtär dem gärna i form av gelé eller sylt. Historiskt har de C-vitaminrika bären ätits för att förebygga bland annat skörbjugg och engelska sjukan (Persson 1982). Bären har en urindrivande verkan och har därför använts mot njursjukdom, såsom njursten (Persson m.fl. 1977). Att driva vätska ur kroppen ansågs även vara effektivt mot gikt, varför de även använts i detta syfte (Persson 1982). Även kvistarna har använts inom medicinen. Genom att upphetta dessa utvanns en vätska som sedan ströks på sår (Persson m.fl. 1977).

Sälg och jolster (*Salix caprea*, *S. pentandra*)

Sälgen finns i hela Sverige. Den är oftast en buske men blir inte sällan ett träd och kan då bli 20 meter hög. Bäst trivs den på frisk och fuktig mark, men växer till skillnad från andra *Salix*-arter även bra på torrare marker.

Jolstern är även den en buske som ibland blir till ett träd och då nå en höjd på omkring 15 meter. Den är vanlig i södra Sverige men förekommer i hela landet. Intressant att nämna om

jolstern är att den blommar först i maj eller juni och därför inte hybridiserar till skillnad från övriga *Salix*-arter, vilka blommar tidigt på våren.

Barken på *Salix*-arterna innehåller relativt höga halter salicin, vilket användes som feberstillande medel och för att häva lindriga infektioner (Persson 1982). Genom att koka barken framställde man en salva som användes på brännsår (Persson m.fl. 1977). Aska av *Salix*-arter har blandats med ättika och använts för att ta bort liktornar och vårtor (Persson 1982).

Frökapslarna som på hösten sväller upp har plockats och fröfjunen rensats från frön för att använda till bland annat garn och stoppning (Persson 1982). Arten går därför ibland under epitetet ”den svenska bomullsbusken”. Denna fröull har även använts som absorberande medel (Persson 1982).

Tibast (*Daphne mezereum*)

Tibasten är en meterhög buske som finns i nästan hela Sverige. Den trivs bäst på fuktiga näringsrika mullrika jordar med god tillgång till kalk i skogar och lundar.

Tibastens giftiga bär har använts inom folkmedicinen mot en mängd besvär, bland annat blekhet och mask i magen, men inte utan att då även göra en del skada på sjuklingens hud och slemhinnor (Persson m.fl. 1977). I kombination med kvicksilver har tibastbären även använts mot engelska sjukan (Persson m.fl. 1977). För att bota värk i armar och ben har växtens frön använts (Persson m.fl. 1977).

Andra vedartade växter inom folkmedicinen

Många av Sveriges växter har använts flitigt inom folkmedicinen, och de vedartade växterna är givetvis inte undantagna. Faktum är att nästan alla våra träd och buskar har nyttjats. På fläderns (*Sambucus nigra*) blommor har man gjort te som givits vid febersjukdomar då detta verkar svett drivande, och saft på bären gavs i milt laxerande syfte (Internet a). Då man ville ha ett starkare laxerande medel kunde man av getapelns (*Rhamnus cathartica*) bär framställa en sirap, vilken även användes utvärtes vid gikt, vattusot och hudutslag (Internet a). På hasselhängen (*Corylus avellana*) kokade man ett te som användes vid influensa i svett drivande syfte, och dekokt på hasselbark har använts vid febersjukdom (Internet a). Havtornens (*Hippophaë rhamnoides*) C-vitaminrika frukter har precis som rönnbären använts för att förebygga skörbjugg (Internet a). Precis innan ljungen (*Calluna vulgaris*) slagit ut plockades de blommande grenspetsarna, vilka man använde som medel mot blåssten och njuråkommor (Internet a). Skvattram (*Ledum palustre*) har använts mot bland annat reumatism och kroniska hudsjukdomar (Internet a).

Diskussion

Intresset för medicinalväxter satte på 1700-talet ordentlig fart, provinsialläkarna beordrades att samla information om vilka växter som kunde användas som läkemedel och inhemsk drogproduktion uppmanades (Samuelsson 2001). Apoteken hade egna odlingar och man anordnade organiserade insamlingar av medicinalväxterna. Bland annat kan nämnas att man under år 1914 samlade in inte mindre än 80 000 kilo enbär (Samuelsson 2001). Även brakvedsbark samlades in i stora mängder.

Efter första världskrigets slut minskade intresset för medicinalväxter, men då det under andra världskriget blev allt svårare att importera mediciner väcktes intresset för inhemsk produktion igen. Efter kriget gick utvecklingen inom läkemedelsområdet dock snabbt framåt och användandet av medicinalväxterna minskade återigen. Även om man inte använder sig av medicinalväxter i dagens läkemedel så har medicinalväxterna alltså stor betydelse. Man uppskattar att omkring 25-30 % av de läkemedel som idag används ursprungligen kommer från en medicinalväxt, antingen i form av en isolerad substans eller som en produkt som framställts från ett isolerat ämne i en växt genom kemisk modifiering (Samuelsson 2001).

Många av de i Sverige förekommande växterna har använts inom folkmedicinen, och många av de recept som finns att hämta ur den äldre litteraturen har bevisligen också effekt. En stor del av användandet av växterna är dock grundat i folktro, och effekterna av användandet av dem är också de rakt motsatta mot vad man tidigare trott. Ett ordstäv säger att "ont skall fördrivas med ont". Patientens lidande tolkades ofta som ett bevis för att medicinen hade verkan, och drev ut det onda ur kroppen.

Idag används även begreppet folkmedicin även för de preparat som går under namnet naturläkemedel. Intresset för naturens droger har på senare år fått ett rejält uppsving. Flera av våra inhemska växter som använts är dock dödligt giftiga och den av naturläkemedel intresserade bör därför ej nyttja de växter som i denna text presenterats utan att först konsultera dagens kunskaper.

Referenser

Litteratur

Arnborg, G. 1992. Eneboken. Trydells Tryckeri AB. Laholm. 272 s.

Persson, B., Hellberg, S & Gärdemalm, O. 1977. Mat medicin redskap av skogens träd och buskar. Umeå Universitet. Projektarbete. 69 s.

Persson, O. 1982. Från al till tall. Gummessons Tryckeri AB. Falköping. 135 s.

Samuelsson, G. 2001. Medicinalväxter på apoteken. Människan och naturen – Etnobiologi i Sverige 1. Wahlström & Widstrand. Stockholm. s. 253-262.

Internet

Internet a <http://www.alternativmedicin.se/sok/Medicinalvaxter.html>

Bilderna på förstasidan är hämtade från <http://www.lysator.liu.se/runeberg/nordflor/>.